

INLEIDING

Aard en doelstelling van de broncommentaren

Onderzoekers, archivariissen, genealogen en andere historisch geïnteresseerden schrikken soms terug voor gebruik van hen minder bekend bronnenmateriaal. Het verwerven van gedegen kennis van de administratieve achtergrond van de bron, de kritische waarde van de aangetroffen informatie én van de ervaringen van andere onderzoekers is arbeidsintensief en schiet er vaak bij in. Om hier aan tegemoet te komen is de serie Broncommentaren opgezet. Met de Broncommentaren die een bondige introductie vormen, beoogt de redactie elke beoefenaar een handig instrument te bieden.

Sedert het verschijnen van het eerste commentaar en de Handleiding in 1982¹ is aan het basisconcept van de broncommentaren weinig veranderd: zij bevatten een analyse van de administratieve context, van de informatiewaarde en van de gebruikswaarde per bron. Wat wel werd aangepast, en met ingang van dit deel in het bijzonder, zijn de criteria voor de selectie van te publiceren broncommentaren en de redactionele formule.

De redactie heeft zich tot nu toe beperkt tot bronnen in de uitvoeringssfeer van de negentiende- en twintigste-eeuwse gemeentelijke en provinciale overheidsadministratie, voorzover die een strikt gelijkvormig karakter hebben en door heel Nederland voorkomen. Dit pragmatische standpunt werd overigens al doorbroken met de bespreking van achttiende-eeuwse bronnen.² Verder was het redactiebeleid vooral afgestemd op het aanbod. Men maakte gebruik van de kennis die recentelijk verworven was door onderzoekers en archivariissen. Aanvankelijk werd ieder broncommentaar afzonderlijk gepubliceerd, later in de vorm van bundels.³

Bij de overgang van de serie Broncommentaren van de Koninklijke Vereniging van Archivarissen in Nederland naar het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in 1992 is het beleid bijgesteld.⁴ In principe kunnen nu bronnen betreffende alle aspecten en perioden van de Nederlandse geschiedenis vanaf de Middeleeuwen in aanmerking komen. Ook wordt ernaar gestreefd meer samenhang aan te brengen tussen de diverse broncommentaren door de formulering van een aandachtsveld. Door clusteren van broncommentaren wordt aldus meer coherentie bewerkstelligd en kunnen de bronnen in hun onderlinge samenhang becommentarieerd worden.

De chronologische uitbreiding naar de periode vóór de negentiende eeuw leidt noodzakelijkerwijs tot een andere aanpak. Bronnen uit de

Middeleeuwen en het Ancien Regime zijn niet altijd serieel van karakter, vertonen typologisch grote geografische verschillen en hebben een gevarieerde administratieve ontstaansgeschiedenis. Reeds in 1989 wijdde de Commissie Broncommentaren in haar handleiding enkele beschouwingen aan dit probleem: 'het ligt voor de hand dat een efficiënte bevordering van systematische kennis van bronnenencyclopedie en bronkritiek niet gebaat is met broncommentaren over zeldzame bronnen van lokale aard. In eerste instantie wordt gekozen voor een nationale schaal'.⁵ Wanneer men commentaren wil uitbrengen op bronnen uit de Middeleeuwen en het Ancien Regime zal men bij de selectie genoodzaakt zijn te zoeken naar creatieve oplossingen, die toch recht doen aan het fenomeen van het broncommentaar. Het probleem van het niet-seriële karakter en de diversiteit kan bijvoorbeeld omzeild worden door de bron in zijn genre te bespreken op algemeen niveau of door zich te beperken tot de becommentariëring van een exponent van het genre. Genre-commentaren kunnen door hun exemplarisch karakter een attenderende functie vervullen en als raamwerk dienen bij het onderzoek naar andere lokale of gewestelijke bronnen binnen hetzelfde genre.

Algemene selectiecriteria

De selectie van de te becommentariëren bronnen wordt in eerste instantie bepaald door het gedefinieerde aandachtsveld, bijvoorbeeld de registratie van onroerend goed. Uit die keuze vloeit het in aanmerking komende bronnenmateriaal voort. Binnen het gekozen aandachtsveld worden in principe alleen die bronnen geselecteerd die primair van karakter zijn. Dit zijn de kernbronnen die aangelegd zijn als basisregistratie van de gegevens, die van belang zijn voor het onderwerp van de bundel. De secundaire bronnen geven, in tegenstelling tot de primaire, afgeleide informatie en worden in het kader van deze bundel niet becommentarieerd. Daarnaast blijft het selectie criterium gehandhaafd dat een broncommentaar gewijd wordt aan die seriële en/of eenmalige bronnen, die algemeen in gemeentelijke en/of rijksarchieven te vinden zijn en een bepaalde uniformiteit vertonen. Dit heeft tot gevolg dat een aantal bronnen, die men in dit deel zou verwachten omdat ze gerelateerd zijn aan het gekozen aandachtsveld, toch buiten het bestek van de te bespreken geclusterde broncommentaren kunnen vallen.

Een zodanig samengestelde bundel streeft naar een selectief verantwoord kritische bronbespreking, en niet naar volledigheid. De beperking tot de primaire bronnen binnen een aandachtsveld houdt in dat sommige bronnen binnen het veld onbesproken blijven; binnen één broncommentaar wordt uiteraard wel volledigheid betracht. Door een thematische

clustering leunen de broncommentaren aan bij de thematisch opgezette onderzoeks- en archiefgidsen. Zij onderscheiden zich evenwel door de kritische bronbespreking. De gidsen omvatten doorgaans het hele scala aan bronnen binnen een thema, verschaffen de onderzoeker informatie over relevante archiefbestanden, -bronnen en hun vormers, zijn vaak toegespitst op de regionale of lokale situatie, met inbegrip van voorbeeldonderzoeken en stappenplannen,⁶ maar besteden weinig aandacht aan het kritisch aspect.

Aandachtveld en materiaalselectie van deze bundel

Als eerste aandachtsveld voor de Broncommentaren ‘nieuwe stijl’ is gekozen voor ‘de registratie van onroerend goed’. Deze registratie kon plaatsvinden op grond van diverse overwegingen. In de eerste plaats werd onroerend goed geregistreerd met het oog op het verwerven van juridische zekerheid. De registratie verschafte personen of instellingen een bewijs in rechte. Een tweede belangrijk motief was het fiscale. Door de registratie kon de omslagvoet vastgesteld worden voor de grondbelasting. Een derde oogmerk dat tot registratie leidde was de behoefte aan inventarisatie vanuit de beleidshoek. Vanzelfsprekend lag in veel gevallen een combinatie van genoemde factoren ten grondslag aan het ontstaan van de bron. Zo is de eigendomsoverdracht in het Ancien Regime in het kwartier van Veluwe gerechtelijk geregistreerd om zowel de positie van belanghebbenden en derden te versterken bij handhaving van rechten, als om de belastingheffing van de vijftigste penning controleerbaar te maken.⁷

Binnen het aandachtsveld ‘de registratie van onroerend goed’ worden twee bundels uitgegeven. Deel drie bevat commentaren op negentiende- en twintigste-eeuwse bronnen, deel vier betreft de bronnen uit de Middeleeuwen en het Ancien Regime, de prekadastrale periode. Deze chronologische opsplitsing betekent niet dat er een waterscheiding is tussen het bronnenmateriaal uit beide periodes. Men moet bedacht zijn op de mogelijkheid van koppeling van bronnen uit de prekadastrale en kadastrale periode. In sommige gevallen kunnen verbanden gelegd worden door koppeling van gegevens uit eenzelfde bron, die vanuit de prekadastrale tot in de kadastrale periode doorloopt óf door koppeling van gegevens uit bepaalde prekadastrale bronnen aan gegevens uit andere kadastrale bronnen. Voorbeeld van de eerstgenoemde koppeling zijn de Friese floreenkohieren (1700-1858 (1860)). De floreenkohieren van 1850, 1858 (en soms ook van 1838) bevatten naast de ‘floreengegevens’ ook kadastrale gegevens.⁸ Een voorbeeld van de tweede koppeling treffen we onder meer aan te Leiden. Daar kan men een compleet beeld van de situatie van de onroerendgoedsituatie schetsen vanaf het laatste kwart van de zestiende-

de eeuw tot op heden. De diverse verkavelings- en belastingbronnen uit de prekadastrale periode, het Grachten- en Stratenboek, de Vetusregisters en Belastingboeken op onroerend goed en de zogenaamde Bonboeken, geven aansluiting op het kadaster en vormen samen een vrijwel continue reeks van de registratie van onroerend goed van de gehele stad.⁹

Dit deel, de eerste bundel betreffende de registratie van onroerend goed in de negentiende en twintigste eeuw, bevat zes commentaren.¹⁰ De cardinale bron is *de kadastrale legger en aanverwante bronnen*. Het eerste broncommentaar is aan deze omvangrijke centrale administratie gewijd. Een onderdeel van het kadaster, namelijk *de kadastrale kaart*, is apart besproken. In drie opeenvolgende commentaren wordt een staalkaart geboden van bronnen, waarin de gegevens uit deze centrale bron verwerkt zijn. Dit zijn achtereenvolgens de *registers van overschrijving van akten van eigendomsovergang (registers hypotheek nr. 4)*, de *registers met de uitkomsten van de herzieningen van de grondbelasting* en de *notariële akten met betrekking tot de registratie van onroerend goed*. Tot slot wordt in een extra commentaar aandacht besteed aan het beleidsvoorbereidend *systematisch woningonderzoek* omstreeks 1900. Niet becommentarieerd zijn de secundaire of afgeleide bronnen, waarin gegevens uit de primaire bronnen – ook voor statistische doeleinden – verwerkt zijn. Belangrijke secundaire bronnen voor de studie naar onroerend goed zijn onder meer de bevolkingsregisters,¹¹ de kiezerslijsten,¹² de memories van successie,¹³ boedelinventarissen¹⁴ en volkstellingen.

Een bron die in dit verband buiten het bestek valt en toch attenderende waarde verdient zijn de huurwaarderegisters uit de tweede helft van de negentiende eeuw. In de negentiende eeuw zagen de gemeenten zich voor een toenemend aantal taken gesteld, waarvoor ze naar inkomstenbronnen zochten. De Rijksoverheid stak echter een stokje voor een al te uitbundig gebruik van gemeentelijke opcenten op rijksaccijnzen als bron van inkomsten voor de gemeenten. Zo werd in 1851 in de gemeentewet bepaald dat de gemeente in eerste instantie inkomsten moest zoeken in gemeentelijke opcenten op de personele en grondbelasting, daarna in het heffen van een plaatselijke belasting, veelal naar inkomen, en dan pas in gemeentelijke accijnzen. In veel gemeenten werd voor de vaststelling van het inkomen onder andere de huurwaarde van woningen, die ook diende als grondslag voor de personele belasting, gebruikt. De huurwaarderegisters zijn – voor zover bewaard – aldus een belangrijke secundaire bron voor de studie naar onroerend goed.¹⁵

De primaire en secundaire bronnen voor de registratie van onroerend goed zijn ook verwerkt in statistieken. Een voorbeeld van statistische verwerking zijn de gepubliceerde statistieken van belastbare opbrengsten van gebouwde en ongebouwde eigendommen in de negentiende eeuw,

zoals de *Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden. Uitkomsten der herziening van de belastbare opbrengst der gebouwde eigendommen, krachtens de wet van 22 juli 1873* ('s-Gravenhage 1876) en de *Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden. Berekening van de waarde der onroerende goederen (gebouwde en ongebouwde eigendommen) in het Rijk* ('s-Gravenhage 1880), beide uitgaven van het departement van financiën.

Nadere toelichting op het geselecteerde bronnenmateriaal

Kernstuk van de registratie van onroerend goed is het kadaster, dat aangelegd is vanaf 1832 als grondslag voor een rechtvaardige heffing van de grondbelasting. Het meest geraadpleegde kadastrale register, namelijk de legger, is het uitgangspunt van het eerste broncommentaar. De legger is samengesteld uit gegevens die verzameld zijn in de zogenaamde oorspronkelijke aanwijzende tafels. Wijzigingen in perceelsvorming en/of zakelijk gerechtigde werden (tot 1844 volledig, tot 1863 alleen bij perceelwijziging) bijgehouden in de suppletoire aanwijzende tafel (SAT). Ook nieuw gevormde percelen werden hier tot 1844 in verwerkt. Vanuit de SAT's werden de leggers bijgewerkt.

Eigendomsveranderingen van gehele percelen zijn uitsluitend in de legger bijgewerkt. Op basis van de algemene naamwijzer kan men per bewaring van het Kadaster de namen van de rechthebbenden in het bewaringsgebied met verwijzing naar de kadastrale gemeenten en leggerartikelen terugvinden. In combinatie met de kadastrale kaarten kan men in principe de geschiedenis van elk perceel tot 1832 terugzoeken. Bij dit onderzoek kan men wel geconfronteerd worden met vernummering van percelen. De systematiek hierachter en de reconstructie van het vernummeringsproces komen uitvoerig aan de orde in het tweede broncommentaar.

De wijziging in de rechtstoestand en/of in perceelsvorming in de legger werd bijgewerkt vanuit de openbare registers en vanuit de administratie van de successiebelasting, de memories van successie. Essentieel verschil tussen het kadaster en de openbare registers is gelegen in het feit dat het eerste een eigendomstoestand weergeeft, terwijl de openbare registers een eigendomsverandering registreren.

De registratie van onroerend goed door het kadaster is gebaseerd op het perceel. Dit heeft tot gevolg dat één persoon verscheidene malen in de legger kan voorkomen. Ook kan hij in verschillende gemeenten rechten hebben. De gegevens die men terugvindt in de kadastrale legger zijn het resultaat van transacties die vastgelegd zijn in akten, die op hun beurt weer overgeschreven zijn in het *register hypotheek nr. 4*. De handmatige bijhouding van de legger is eind jaren tachtig van deze eeuw geheel afge-

schaft. Vanaf 1990 is de kadastrale informatie geautomatiseerd en kan men via terminals bij de bewaringen van het kadaster gegevens opvragen. Het onderzoek naar de kadastrale bescheiden wordt in een aantal gevallen bemoeilijkt doordat essentiële bestanden van het kadaster niet berusten bij de openbare archiefplaatsen, maar bij de Dienst van het Kadaster en de openbare registers (КАДОР). De recente ontwikkelingen binnen deze dienst vallen buiten het bestek van het broncommentaar over de kadastrale legger en aanverwante bronnen.¹⁶

In het derde broncommentaar worden de registers van de hypothecaire boekhouding becommentarieerd. Hieronder vallen de zogenaamde inschrijvings- en overschrijvingsregisters. De inschrijvingsregisters voor borderellen van hypotheekakten, de *registers hypotheeken nr. 3*, zijn vernietigd voor de periode 1838-1948. In de *registers van overschrijving van akten van eigendomsovergang (registers hypotheeken nr. 4)*, werd de eigendomsovergang overgeschreven: de akten van eigendomsovergang van onroerend goed, van vestiging van bepaalde zakelijke rechten en (tot 1963) van inbeslagneming (1838 tot heden). Zij illustreren dus de mobiliteit. De *registers hypotheeken nr. 4* zijn door iedereen vrij raadpleegbaar en geven informatie over de rechtstoestand van het onroerend goed. Zij zijn echter onvolledig ten aanzien van bepaalde vormen van eigendomsovergang, die ingevolge het Burgerlijk Wetboek niet via de openbare registers behoeften te worden gepubliceerd. Dit was het geval bij boedelmenging ten gevolge van huwelijk in gemeenschap van goederen, bij boedelscheiding waarbij onroerend goed aan een der deelgenoten werd toebedeeld, bij overgang na overlijden door wettelijke vererving, erfstelling of legaat en bij verjaring. Omgekeerd was overschrijving niet verboden, zodat we in de registers ook menige akte van boedelscheiding kunnen aantreffen. Via de overschrijvingsregisters kan men de respectievelijke eigenaren van een perceel achterhalen, alsmede gegevens over de aard van de bebouwing. Een complicatie bij het onderzoek is wel de verspreide bewaring van de registers.

De vierde bijdrage bevat een broncommentaar op de *registers met de uitkomsten van de herzieningen van de grondbelasting*. Door de invoering van het kadaster was een uniforme wijze van heffing van grondbelasting mogelijk. De Wet op de Grondbelasting van 26 mei 1870 bepaalde dat de grondbelasting op gebouwde en ongebouwde eigendommen voortaan geheven zou worden 'naar de mate van hunne belastbare opbrengst'. Deze was gebaseerd op de huurwaarde van het onroerend goed. Aangezien de wijzigingen in de waarde van onroerend goed sedert 1832 niet verdisconteerd waren, moest de belastbare opbrengst herzien worden. Voor die herziening waren nieuwe schattingen nodig, die elke twintig jaar zouden worden herhaald. Deze herzieningen vinden hun weerslag in de *registers met de uitkomsten van de herzieningen van de grondbelasting*. De eigenaar of belastingplichtige was via de bezwarenprocedure direct be-

trokken bij een correcte registratie van de belastbare opbrengst, zodat de gegevens een hoge graad van betrouwbaarheid hebben. Aangezien de archieven van de belastingdiensten in de provincies vrijwel integraal vernietigd zijn, vormen deze registers een unieke bron.

Het vijfde broncommentaar in deze bundel is gewijd aan de notariële akten, voor zover deze betrekking hebben op de registratie van onroerend goed. In 1811 verkreeg het notariaat het recht om transportakten op te maken. De authentieke, notariële akte werd bij eigendomsoverdracht de meest gangbare vorm. De invoering van het Burgerlijk Wetboek in 1838 leidde tot de verplichte overschrijving van de akten in de openbare registers. Voor eigendomsovergang was de overeenkomst zelf niet meer voldoende. Een wettelijke verplichting tot het opmaken van een notariële akte voor de overdracht van onroerend goed werd pas in 1956 van kracht. Een notaris is verplicht een lijst bij te houden van alle verleden akten, het zogenaamde *repertoire*. Aan de hand van dit *repertoire* kan de overheid controleren of de notaris al zijn akten aangeboden heeft ter registratie en het is een bewijs voor het bestaan van de akte zelf. Dankzij deze verplichting beschikt de onderzoeker over een goed toegankelijke bron. In dit broncommentaar wordt een typologie van de akten betreffende onroerend goed gegeven, uitgaande van het begrip 'eigendom'. Wanneer men onderzoek in extenso wil verrichten is men aangewezen op de notariële archieven, omdat – anders dan bij transporten – bij hypotheeken kon worden volstaan met het inschrijven van een uittreksel van de akte. Bij Wet op het Notarisambt (9 juli 1842) werd bepaald dat van gebouwde en ongebouwde eigendommen in de akten die waren bestemd om te worden over- en ingeschreven, de kadastrale omschrijving (gemeente, sectie en nummer) moest worden aangehouden. Overschrijving van een akte in de registers bewijst niet zonder meer dat vervreemder en verkrijger rechthebbenden waren, c.q. zijn. Bij de verkrijger (in dit geval zijn notaris) berust de plicht tot titelonderzoek. De notariële archieven vormen een aanvulling op de gegevens van het kadaster.

Het laatste broncommentaar behandelt een vrij onbekende bron buiten de fiscale sfeer, namelijk het systematisch woningonderzoek dat omstreeks 1900 verricht werd door verschillende gemeenten. Als uitvloeisel van de Woningwet (1901) werd in veel gemeenten onderzoek ingesteld naar de kwaliteit van woningen. Dit onderzoek was primair gericht op het in kaart brengen van huizen waarvan de kwaliteit te wensen overliet en is dus selectief. Het basismateriaal van het systematisch woningonderzoek is tot nog toe weinig gebruikt in historische publicaties. Deze onderbelichte bron geeft niet alleen een kwalitatieve aanvulling op de gegevens van de registers met de uitkomsten van de grondbelasting, maar is onder meer ook van belang voor lokaal onderzoek naar de volkshuisvesting en volksgezondheid rond 1900.

Met deze commentaren is het gehele primaire bronnenveld van de registratie van onroerend goed in de negentiende en twintigste eeuw gedekt. De onderzoeker kan in elk broncommentaar suggesties aantreffen voor nader onderzoek, alsmede een literatuurlijst met administratief-juridische publicaties, historische studies en (onderzoeks/archief)gidsen en een overzicht van de vindplaatsen van de desbetreffende bron.

Noten

- 1 P.M.M. Klep, 'Bronnencommentaren: een geschikte nadere toegang?', *Nederlands Archievenblad* 85 (1981) 388-399 en de eerste *Handleiding bij het vervaardigen van een broncommentaar* (Arnhem en Nijmegen 1982). P.M.M. Klep, A. Lansink en W. van Mulken, 'De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag, 1851-1922', *Broncommentaren 1* (Arnhem en Nijmegen 1982; herziene versie; 's-Gravenhage 1987).
- 2 P.J. Margry, 'Registrum Memorialis Parochiae, het parochiememoriaal', *Broncommentaren xi* ('s-Gravenhage 1990) 19-43 en P.W. van Wissing, 'De Staten van Oorlog te Lande en de Generale Petities, 1576-1795', *Broncommentaren xii* ('s-Gravenhage 1990) 45-64.
- 3 Klep, Lansink en Van Mulken, *Broncommentaren 1*. P.M.M. Klep, A. Lansink en W.F.M. Terwisscha van Scheltinga, 'De registers van patentplichtigen, 1805-1893', *Broncommentaren ii* (herziene versie; 's-Gravenhage 1987). J.L. van Zanden, 'De Volkstelling van 1807/08', *Broncommentaren iii* (herziene versie; 's-Gravenhage 1987). J.L. van Zanden, 'De Registres Civiques 1811 (1812, 1813)', *Broncommentaren iv* (herziene versie; 's-Gravenhage 1987). B. Koerhuis en W. van Mulken, 'De militieregisters 1815-1922', *Broncommentaren v* ('s-Gravenhage 1986). B.M.A. de Vries, 'De lijsten van kiezers ter benoeming van afgevaardigden voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, de Provinciale Staten en de Gemeenteraad, 1851-1886', *Broncommentaren vi* ('s-Gravenhage 1988). M. Duijghuisen en P.M.M. Klep, 'De Staat van Fabrieken en Trafieken van 1 augustus 1816', *Broncommentaren vii* ('s-Gravenhage 1988). M. Duijghuisen, 'De Staat van Fabrieken en Werkwinkels van 31 december 1819', *Broncommentaren viii* ('s-Gravenhage 1988). F.F.J.M. Geraedts, 'De Hinderwetbescheiden, 1811-1952', *Broncommentaren ix* ('s-Gravenhage 1988). H.W. Lintsen, 'De registers van de Dienst voor het Stoomwezen, 1856-1924', *Broncommentaren x* ('s-Gravenhage 1990). Margry, *Broncommentaren xi*. Van Wissing, *Broncommentaren xii*.
- 4 De broncommentaren die nog door de Commissie Broncommentaren van de Koninklijke Vereniging van Archivarissen in Nederland voorbereid zijn, zijn door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in een nieuwe vormgeving in twee bundels gepubliceerd, met een nieuwe nummering: W. Fritschy en R.H. van der Voort, 'De Nederlandse staatsbegrotingen 1798-1914', *Broncommentaren 1* ('s-Gravenhage 1994). J.K.S. Moes, 'De lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer der Staten-Generaal 1848-1917', *Broncommentaren 1* ('s-Gravenhage 1994). L.M. Koenraad, 'Bescheiden met betrekking tot beroepsprocedures bij Gedeputeerde Staten op grond van publiekrechtelijke wetten, 1815-1850: Militie en schutterij', *Broncommentaren 1* ('s-Gravenhage 1994). Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, 'Boedelinventarissen', *Broncommentaren 2* ('s-Gravenhage 1995).

- A. Knotter en A.C. Meijer red., 'De gemeentelijke bevolkingsregisters 1850-1920', *Broncommentaren 2* ('s-Gravenhage 1995).
- 5 *Broncommentaren. Handleiding bij het vervaardigen van een broncommentaar. Herziene versie* (Nijmegen 1989) 2.
 - 6 Voor het in deze bundel gedefinieerde aandachtsveld, de registratie van onroerend goed, staan de onderzoeker onder meer volgende gidsen en overzichten ter beschikking: P. Brood, *Grondschatting, omslagen en haardstedengeld; een handleiding voor het gebruik van de archivalia* (Assen 1980). H. Ernst e.a., *Bronnen en methoden voor het onderzoek in archieven naar de geschiedenis van huizen in Amsterdam binnen de Singelgracht* (z.p. 1981-1982). J.J.J.M. Beenakker, *Historische geografie: landschap en nederzetting*. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis 3 (Zutphen 1989). C.J.J. Stal, *Gids voor Haags huizenonderzoek* ('s-Gravenhage 1991³). M. Gerding, *Dorpsgeschiedenis: bewoning en bewoners*. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis 9 (Zutphen 1992). N.J.P.M. Bos en R.C.J. van Maanen, *Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden*. Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis 10 (Zutphen 1993). *Onderzoeksgids voor domeinarchieven betreffende Noord-Brabant ca. 1300-1981* ('s-Hertogenbosch 1993). P. Nieuwland, G.P. Karstkarel en B.H. de Vries, *Onderzoek naar de geschiedenis van onroerende goederen* (Rijksarchief in Friesland 1994). Het Rijksarchief in Utrecht heeft eveneens een gids in voorbereiding.
 - 7 F.F.J.M. Geraedts, 'De registratie van de gerechtelijke eigendomsoverdracht in het kwartier van Veluwe, 1538-1733', *Bijdragen en mededelingen Vereniging Gelre* 85 (1994) 40-60.
 - 8 *Onderzoek naar de geschiedenis van onroerende goederen* (Rijksarchief in Friesland 1994) 21-22.
 - 9 C.W. Fock, 'Wonen aan het Leidse Rapenburg door de eeuwen heen' in: P.M.M. Klep ed., *Wonen in het verleden 17e-20e eeuw. Economie, politiek, volkshuisvesting, cultuur en bibliografie*. NEHA-series III, 1 (Amsterdam 1987) 189-190.
 - 10 De selectie van deze commentaren is mede tot stand gekomen tijdens een workshop, waaraan volgende personen hun medewerking hebben verleend: dr. N. Bos, dr. B. Duinkerken, dr. ir. J.A. Hendriks, drs. J. Jonker, dr. F. Keveling Buisman, prof. dr. P. Kooij, drs. P. Kruizinga, drs. F. J.M. Otten, dr. F.F.J. Paping, drs. C.J.J. Stal en mr. D.P. de Vries. Het ING is hen bijzonder erkentelijk voor hun bijdrage.
 - 11 Reeds commentarierend door Knotter en Meijer red., *Broncommentaren 2*.
 - 12 Voor een broncommentaar zie De Vries, *Broncommentaren VI* en Moes, *Broncommentaren 1*.
 - 13 Een goede introductie tot deze bron vindt men bij R.C. Hol, *Inventaris van de memories van de aangifte der nalatenschappen en de bijbehorende ingangen, afkomstig van de ontvanger der successierechten en de tafels IV en VI van de dienst der registratie* (Arnhem 1980). Zie ook het proefschrift van N.J.P.M. Bos, *Notabele ingezetenen: historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw* (Brunsum 1995).
 - 14 Voor deze bron zie Wijsenbeek-Olthuis, *Broncommentaren 2*.
 - 15 Zie ook Klep, Lansink en Van Mulken, *Broncommentaren 1*, 5-14.
 - 16 Een overzicht van deze ontwikkelingen bij M.J.M. Bogaerts, 'Het kadastrale vastgoedstelsel' in: *Op goede gronden. Een bundel opstellen ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de dienst van het kadaster en de openbare registers* ('s-Gravenhage 1982) 63-84.